

نشریه علمی

پژوهشنامه ادبیات تعلیمی

سال شانزدهم، شماره شصت و چهارم، زمستان ۱۴۰۳، ص ۱۱۲-۱۳۷

توضیح نکاتی چند پیرامون ضبط صحیح ابیاتی از بوستان سعدی با بهره‌گیری از علم تصحیح متن و استناد به شواهد همسان

کمال رسولیان،^۱* فاطمه مدرسی^۲

 10.71630/parsadab.2025.1209827

چکیده

بوستان سعدی از شاهکارهای ادبیات اخلاقی و تعلیمی فارسی است که همواره محل تلاقی نسخه‌های خطی متنوع و شروح گوناگون بوده است. این تنوع، چالش‌هایی جدی در دستیابی به ضبط اصیل و صحیح ابیات بوستان پدید آورده است. آثار سعدی به اعتبار ظرفیت‌های چندگانه، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است. با این اوصاف، رسیدن به استخراج متنی اصیل و ضبطی صحیح از آثار او، بردوام از مباحث چالش‌برانگیز حوزه ادبیات بوده است. مسئله اصلی پژوهش حاضر، وجود اختلافات ضبطی در برخی ابیات بوستان است که ناشی از خطاهای کاتبان، تفاوت‌های نسخه‌ای و تفسیرهای ذوقی بوده و می‌تواند به درک نادرست از معانی و ساختار هنری شعر سعدی منجر شود. این جستار، با بهره‌گیری از اصول علمی تصحیح متن — شامل مقایسه نسخه‌های خطی معتبر مانند نسخه چستربیتی، آگره و شروح کلاسیک — و استناد به شواهد همسان از آثار سعدی و شاعران هم‌عصر یا پیشین، به بررسی و تصحیح چهار بیت چالش‌برانگیز بوستان می‌پردازد. با بررسی‌های میدانی نگارندگان و بازبینی

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران. (نویسنده مسئول)

k.rasoulia@urmia.ac.ir

۲. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران.

F.modarresi@urmia.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۸

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۰۳/۲۴

مختصری از شروح بوستان سعدی، درک و استنباط جدیدی درخصوص چند بیت به دست آمد که در این جستار به آن اشاره خواهد شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که ضبط صحیح ابیات عبارت است از: جایگزینی واژه «مرغ» به جای «دیو» براساس تناسب تمثیلی و شواهد ادبی؛ «ندان» به جای «تو دانی» با توجه به تأکید منفی و ساختار عمودی شعر؛ «مشتی» به جای «جوهری» با استناد به قافیه‌سازی رایج و ابهام تناسب؛ «دیر یاز» به جای «دیر تاز» یا سایر صور، مبتنی بر کاربردهای مکرر در متون کهن. این رویکرد علاوه بر اینکه به بازسازی متنی نزدیک‌تر به اصل کمک می‌کند، بر اهمیت شواهد همسان در امر تصحیح نیز تأکید دارد.

کلیدواژه‌ها: بوستان سعدی، تصحیح متن، ضبط صحیح، شواهد همسان، نسخه‌شناسی.

۱. مقدمه و بیان مسئله

درک و دریافت یک متن مشور/ منظوم، نیازمند دقت و ژرف‌نگری فراوانی است که در صورت مغفول ماندن گوشه‌ای از جزئیات آن، هرآن امکان دارد ذهن به بیراهه برود و تلقی و فهم نادرستی از حقیقت مدلول ارائه شود. افزون بر توجه به معنای واژگان، ترکیبات و اصطلاحات موجود در متن، موارد فراوان دیگری نیز وجود دارد که پرداختن به آن‌ها از درجه اهمیت بالایی برخوردار است. درک ویژگی‌های زبان متن، محتوا و مضمون، نگرش‌های شاعر/نویسنده، زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و تاریخی، آگاهی از بافت زمان و مکان آفرینش اثر، موسیقی درونی و توجه به تصاویر ذهنی و خیالی حاضر در متن، مصادیقی هستند که دقت نظر در آن‌ها می‌تواند درک عمیق‌تر و دقیق‌تری از معنای یک متن به دست دهد که صدا البته حصول این مهم، نیازمند تحقیق و تأمل فراوان است. بوستان سعدی، اثر فاخر، ارزنده و از مشهورترین و تأثیرگذارترین تألیفات در تاریخ ادب فارسی و جهان، حاوی مجموعه‌ای از داستان‌های اندرزی و اخلاقی در قالب نظم است که در قرن هفتم پدید آمده است. سعدی‌شناسان و دوستان او، همواره به بوستان به مثابه یک اثر اخلاقی و تعلیمی نگریسته و آن را جهان مطلوب سعدی دانسته‌اند و انصافاً سعدی هم آرمان شهر خود را در همین کتاب ترسیم کرده است. تصویر این جهان نورانی در هیئت داستان‌هایی شکرین، آنچنان نغز و دلکش نمود یافته است که بر غالب زیبایی‌های هنری آن سایه افکنده است (ر.ک: حسن‌لی،

۱۳۸۱: ۱۸-۱۹). استاد سخن، سعدی، در بوستان مطالبی را ذکر کرده که نوعاً ادبی نیستند بلکه بیشتر جنبه وعظ و حکمت دارند؛ اما او همین مباحث خشک را آنچنان زیبا و تأثیرگذار عنوان کرده است که ورای آن قابل تصور نیست. سعدی در این اثر، با استفاده از ذهنیت ادبی و اتکا به تسلط بالای خود، توانسته است دروازه جدیدی به روی مخاطبان خود باز کند. با گذشت قرن‌های متمادی از زمان سرایش این کتاب، نسخه‌ها و شروح مختلفی از آن به دست آمده که هر کدام ممکن است در ساختار و محتوای خود، اختلافاتی داشته باشند. بنابراین، علم تصحیح متن یکی از دانش‌هایی است که می‌تواند نقشی فوق‌العاده و مهم در بازسازی و انتشار صحیح این نوشته نفیس ادبی ایفا کند. تصحیح، شرح و ویرایش متون ادبی کهن یکی از چالش‌برانگیزترین وظایف محققان و ادب‌پژوهان است. این مطلب در مورد بوستان سعدی هم که یکی از پرتکرارترین متون ادبی در حوزه شرح و تصحیح است، به درستی صدق می‌کند. اسلوب نقد و تصحیح علمی نسخه‌های فارسی در اواخر سده نوزدهم و اوایل سده بیستم به همت شرق‌شناسان متداول شد و هنوز قواعد آن برای فضیلائی ایرانی این حوزه، ناشناخته می‌نمود و آنان در اوایل، خود را به رعایت کردن همه آن اصول ملزم نمی‌دیدند و بیشتر بر مبنای نسخه‌شناسی تو صیفی به تصحیح می‌پرداختند (رک: مایل هروی، ۱۳۶۹: ۲۳۶-۲۳۷). غرض دانش و فن تصحیح متون، به دست دادن متنی هر چه نزدیک‌تر به متن اصلی است که از زیر قلم نویسنده‌ای خارج شده یا از بیان شاعر یا گوینده‌ای تراوش یافته و امروز مورد پژوهش ماست (جهانبخش، ۱۳۸۴: ۱۳). بر همین اساس و با توجه به دیرینگی اثر مورد بحث و گستره نسخه‌ها و شروح مختلف آن در طول تاریخ، شناسایی و مقایسه این نسخه‌ها و شرح‌ها به منظور بازسازی متن اصلی و ضبط و انتشار آن به شکلی صحیح، همواره از مهم‌ترین دغدغه‌های پژوهشگران این حوزه است. قدر مسلم، در همین راستا بررسی روش‌های علمی تصحیح متون و کاربرد آن‌ها در ارتباط با کتاب مذکور نیز می‌تواند کمک شایانی به بهبود درک و دریافت ما از ساختار آن بنماید. در تحقیق حاضر، نگارندگان قصد دارند به چالش‌های پیش روی محققان در این حوزه از جمله اختلاف نسخ خطی موجود، تغییرات به وجود آمده در طول زمان و لزوم تحلیل دقیق زبانی و محتوایی بوستان سعدی برای تشخیص و تصحیح خطاهای موجود به گونه‌ای علمی و با تکیه بر نمونه‌های معتبر مشابه

پپردازند. با عنایت به جمیع مطالب گفته‌شده، ناگزیریم در توضیح نکات دربارهٔ ابیات مورد نظر بوستان، به نسخه‌ها و شروح مختلف آن استناد کنیم و از منابع متعدد و شناخته شده در این قلمرو مدد بگیریم و عناوین نسخه‌شناختی و شجره‌نامه‌ها و نیز فن شعر را به یاری بگیریم تا بتوانیم صحیح‌ترین ضبط را از میان شروح مختلف به مخاطبان عزیز ارائه بدهیم.

۲. روش تحقیق

برای دستیابی به ضبط صحیح ابیات برگزیده از بوستان سعدی، رویکردی ترکیبی از تصحیح متون مبتنی بر شواهد موثق اتخاذ شده است که بر پایهٔ اصول علمی نسخه‌شناسی و تحلیل انتقادی بنا نهاده شده است. این رویکرد، الهام‌گرفته از نظریه‌های جرم. ج. مک‌گان^۱ در حوزهٔ انتقاد متنی است. وی به متن، فراتر از موجودیتی ایستا و صرفاً وابسته به نیت نویسنده، به عنوان یک «وضعیت متنی» می‌نگرد که تحت تأثیر شرایط اجتماعی-تاریخی تولید، تکثیر و دچار تحول می‌شود. مک‌گان در اثر کلیدی خود، *نقد متن‌پژوهی مدرن*، تأکید می‌کند که هر متن ادبی، محصول فرایندی اجتماعی است که شامل تعاملات میان نویسندگان، کاتبان، ویراستاران و زمینه‌های فرهنگی است؛ بنابراین تصحیح باید فراتر از انتخاب سادهٔ یک «نسخهٔ برتر» برود و به بررسی پویایی‌های تاریخی و اجتماعی نسخه‌ها پردازد تا به بازسازی متنی نزدیک‌تر به اصل دست یابد. بر این اساس، روش تحقیق حاضر با تمرکز بر مقایسهٔ انتقادی نسخه‌ها و استناد به شواهد هم‌سان، تلاش می‌کند تا تحریفات ناشی از خطاهای کاتبی یا تغییرات اجتماعی را شناسایی و مطابق آنچه در ادامه می‌آید، اصلاح کند.

۱-۲. بررسی و مقایسهٔ نسخه‌های قدیمی و معتبر بوستان: در گام نخست، نسخه‌های خطی و چاپی قدیمی و معتبر بوستان سعدی، همچون نسخهٔ چستربیتی دوبلین ایرلند و رونوشت‌های قرن نهم و دهم هجری، مورد مطالعه و تطبیق قرار گرفتند. این مرحله، با الهام از دیدگاه مک‌گان مبنی بر اینکه نسخه‌ها بخشی از یک فرایند توسعهٔ مداوم هستند، علاوه‌بر شناسایی اختلافات ضبطی، شرایط اجتماعی تولید هر نسخه را نیز تحلیل کرد تا اولویت‌بندی نسخه‌ها براساس اصالت و نزدیکی به زمینهٔ قرن هفتم سعدی انجام شود.

۲-۲. استناد به شواهد همسان: در کنار بررسی نسخه‌های بوستان، از شواهد همسان دیگری همچون ابیات مشابه در خود بوستان سعدی، نقل قول‌های نویسندگان و شارحان کلاسیک و نمونه‌هایی از اشعار و متون هم‌عصر سعدی و پیش و پس از او استفاده شد تا ضبط صحیح ابیات مورد بحث مشخص گردد. این رویکرد، منطبق با تأکید مک‌گان بر «اجتماعی بودن متن»، شواهد را به شکل بخشی از شبکه‌ای گسترده از متون ادبی می‌بیند که در بستر فرهنگی مشترک تحول یافته‌اند. بنابراین به جای اتکای صرف به نسخه‌های منفرد، بر الگوهای تکراری و تناسبات زبانی - معنایی در متون همسان تکیه دارد.

۲-۳. بهره‌گیری از علم تصحیح متون: در تمامی مراحل تحقیق، از اصول و قواعد فن تصحیح متون برای بررسی و ارزیابی نسخه‌ها و انتخاب ضبط صحیح ابیات استفاده شد. این روش، شامل ملاحظات هم‌چون شناخت خط و سبک نویسندگان، شناسایی دستخط و رونوشت‌های اصیل و بررسی انتقادی روایت‌های موجود است. با ادغام نظرات مک‌گان که بر نقد روش‌های سنتی مبتنی بر «نیت نویسنده» و ترجیح رویکردی اجتماعی تاریخی تأکید دارد، تحلیل‌ها فراتر از جنبه‌های فنی رفته و به چگونگی تأثیر عوامل خارجی مانند تغییرات فرهنگی یا خطاهای ناشی از تکثیر اجتماعی نسخه‌ها پرداخته تا ضبط‌هایی انتخاب شوند که بیشترین سازگاری با بافت کلی اثر سعدی را نشان دهند.

۲-۴. ارائه توضیحات تکمیلی: در پایان، ضمن ارائه ضبط صحیح ابیات برگزیده، توضیحات تکمیلی درباره مبانی و استدلال‌های به‌کارگرفته شده در ضبط هر بیت، ارائه شده است. این مرحله، با الهام از پیشنهاد مک‌گان برای شفافیت در فرایند تصحیح، استدلال‌ها را به صورت مستند و قابل پیگیری بیان می‌کند تا خواننده بتواند پویایی‌های متنی را درک کند. با پیروی از این روش تحقیقاتی، که ترکیبی از رویکردهای سنتی ایرانی، نسخه‌شناسی توصیفی مایل‌هروی و نظریه‌های مدرن مک‌گان، تلاش شده تا نسخه‌ای دقیق، قابل اعتماد و نزدیک به اصل از ابیات بحث‌برانگیز بوستان ارائه گردد.

۳. بحث و بررسی و یافته‌های تحقیق

۳-۱. دیو/ مرغ

تو دانی که چون دیو رفت از قفس نیاید به لاحول کس بازپس

(یوسفی، ۱۳۷۵: ۲۷۹)

بیت مزبور در کتاب در آرزوی خوبی و زیبایی، گزیده بوستان سعدی دکتر غلامحسین یوسفی، به همین صورت ضبط شده است. بدون تردید هر متنی — نظم یا نثر — با یک ساختاری ارائه می‌شود که آن ساختار، بر نسخه‌های خطی موجود ارجح است. مسلماً زمانی که یک نسخه خطی ایراد دارد و کامل نیست، نباید آن را ارجح قرار بدهیم. غرض و خواست ما از سخن فوق، ترجیح ذوق بر نسخه خطی نیست بلکه ترجیح ساختار متن است. ساختار نحوی، ارتباط و تناسب واژگانی، زیبایی‌شناسی و... از آنجاکه پژوهش پیش روی ما با بهره‌گیری از علم تصحیح متن انجام می‌گیرد، پیش از تبیین برداشت شخصی نسبت به ضبط صحیح بیت، بر خود لازم می‌دانیم به مطالب مختصری در ارتباط با این دانش اشاره کنیم. فن تصحیح متن^۱ یکی از حوزه‌های مطالعاتی ادبیات و زبان‌شناسی است که به بررسی و تحلیل متون کهن و تصحیح آن‌ها می‌پردازد. این علم به ما کمک می‌کند تا متن اصلی را از نوشته‌های تحریف‌شده تمیز داده و به بازسازی آن پردازیم. مقایسه نسخ مختلف یک متن برای شناسایی و ارزیابی نسخه اصیل، توجه به قواعد نحوی برای درک درست جایگاه کلمات و بهره‌گیری از ابزارهای آماری و رایانه‌ای برای صحت‌سنجی نسخه‌ها، اصول و روش‌های مهمی است که در امر تصحیح باید مد نظر قرار داد. البته باید در نظر داشت که بررسی نسخ خطی حتماً با یک رویکرد علمی باشد نه صرفاً ذوقی؛ ضمن اینکه باید بپذیریم برای تصحیح یک متن، تنها وجود نسخه خطی کافی نیست.

اکنون با عنایت به موارد ذکرشده به نقد و تصحیح بیت مورد نظر می‌پردازیم و تلاش می‌کنیم ضبط درست آن را برای خوانندگان این جستار آشکار کنیم:

در نسخه خطی‌ای که در کتابخانه چستر بییتی^۲ دویلین ایرلند از بوستان سعدی موجود است به جای واژه دیو، مُرغ آمده است. یادآوری می‌کنم که در کتابخانه مذکور، بیش از چهار هزار نسخه خطی مربوط به زبان فارسی و جهان اسلام وجود دارد که قدمت تعدادی از آن‌ها

1. correction of texts

2. chester beatty

به بیش از یک‌هزار سال می‌رسد. ساختار و بافت بیت مورد بحث، همچنین شواهد و ادله زیر، ثابت می‌کند که ضبط نسخه خطی کتابخانه چستربیتی ارجح است:

از مستندترین و معتبرترین شواهد موجود در تأیید نظر نگارندگان مبنی بر ارجح بودن ضبط واژه مرغ در بیت مورد بحث، ابیاتی دیگر از سعدی است که تقریباً همین تمثیل را دوباره به کار برده است؛ البته نه با ضبط واژه دیو بلکه با ضبط کلمه مرغ. او در باب نهم بوستان، در توبه و راه صواب، می‌گوید:

خبر داری ای اسـمـه‌خوانی قفس که جان تو مرغی است نامش نفـس؟
چو مرغ از قفس رفت و بگسست قید دگر ره نگرده به سعی تو صدید
(یوسفی، ۱۳۷۵: ۳۵۰)

همچنین در باب دوم بوستان، در احسان، باز این تمثیل را با ضبط واژه مرغ استفاده کرده است:

به بیچارگی راه زندان گرفت که مرغ از قفس رفته نتوان گرفت
(همان: ۱۳۱)

در حوزه پژوهش نگارندگان، تقریباً در هیچ متنی، شهادتی مبنی بر ارتباط (دیو با قفس) یافت نشد؛ اما ارتباط میان (مرغ با قفس) به‌وفور موجود است. ذیلاً به نمونه‌هایی از این ابیات به‌عنوان شواهدی همسان از شاعران و نویسندگان دیگر، اشاره خواهیم کرد:

نالۀ مرغ اسیر این همه بهر وطن است مـسلک مرغ گرفتار قفس همچو من است
(به‌سرشتی، ۱۳۴۲: ۳۱)

من مرغکی پر بسته‌ام، زان در قفس بنشسته‌ام گر زانکه بشکستی قفس، بنمودمی پرواز را
(فروغی، ۱۳۴۲: ۱۰)

مرغان قفس را المی باشد و شوقی کان مرغ نداند که گرفتار نباشد
(همان: ۱۴۷)

من خود این سنگ به جان می‌طلبیدم همه عمر کاین قفس بشکند و مرغ به پرواز آید
(همان: ۲۱۴)

مرغ پرّنده اگر در قفسی پیر شود همچنان طبع فراش نکند پروازش

(همان: ۲۵۰)

دلیل دیگر در ردّ ضبط واژه دیو در بیت یادشده، این است که از قدیم‌الایام و با استناد به متون ادبی کهن، دیو و پری را در شیشه می‌کردند نه در قفس! این بار هم موثق‌ترین شاهد بر این مدعا را از خود شیخ اجل و از کتاب بوستان، باب دوم، نقل می‌کنیم:

بدا ندیش را جاه و فرصت مده عدو در چه و دیو در شیشه به

(یوسفی، ۱۳۷۵: ۱۶۰)

در ادامه، برای تأیید و تقویت این مدعا، به ذکر نمونه‌هایی دیگر از سایر متون ادبی کهن خواهیم پرداخت که در آن‌ها هم صراحتاً دیو با شیشه مرتبط دانسته شده است نه با قفس! مولانا بارها در دفتر شش‌گانهٔ مثنوی، به ارتباط دیو با شیشه اشاره کرده است که در زیر به چند نمونه از آن‌ها اشاره خواهیم کرد. او در دفتر سوم می‌گوید:

تا پری و دیو در شیشه شود بل که هاروتی به با بل در رود

(استعلامی، ۱۳۹۳: ۲۸)

مولانا یک بار دیگر و این بار در دفتر پنجم به ارتباط بین دیو و شیشه اشاره می‌کند و می‌گوید:

شرع بهر دفع شر را بی زند دیو را در شیشه حجت کند

از گواه و از یمین و از نُکول تا به شیشه در رود دیو قُضول

(همان: ۶۳)

ایضاً در دفتر ششم می‌گوید:

دیو در شیشه کند افسون او فتنه‌ها ساکن کند قانون او

(همان: ۷۵)

از دیگر متون ادبی کهن که در آن به ارتباط دیو با شیشه اشاره شده است و ظن نویسندگان این مقاله را در ارتباط با ضبط صحیح واژه مرغ به جای دیو تقویت می‌کند، مرزبان‌نامه است. سعدالدین وراوینی دربارهٔ این ارتباط می‌گوید:

... تا بدمدمهٔ چنین لافی و افسون چنین گزافی عنانِ نهمت از دست من فروگرفت و دیو عزیمت مرا در شیشه کرد (خطیب‌رهبر، ۱۳۸۹: ۷۱).

... دیوی درو افتاده و کودکی چند گرد لب چاه برآمده، چون کواکب که رجم شیاطین کنند، سنگبارانی در سر او گرفته. بیچاره دیو در قعر آن مغاره چون پری در شیشه معزّمان بدست اطفال گرفتار آمده (همان: ۱۴۵).

ابوالمعالی نصرالله منشی نیز در کتاب کلیله و دمنه به ارتباط بین واژه دیو با شیشه اشاره کرده است:

و هرکه درگاه ملوک را ملازم گردد و، از تحمل رنج‌های صعب و تجرّع شربت‌های بدگوار تجرّب نماید، و تیزی آتش خشم بصفای آب حلم بنشاند، و شیطان هوا را به افسون خرد در شیشه کند (مینوی طهرانی، ۱۳۷۹: ۶۵).

تمام شواهد یاد شده تأیید می‌کنند که ضبط در ست بیت مورد بحث بوستان، با واژه مرغ درست است و دیو نمی‌تواند با قفس تناسبی داشته باشد. نظامی نیز در خسرو و شیرین و در بخش پیدا شدن شاپور، به ارتباط دیو با شیشه اشاره کرده است و می‌گوید:

پر پرو یا، نهان می‌داری اسرار سخن در شیشه می‌گویی پریوار
(وحید دستگردی، ۱۴۰۲: ۶۸)

از دیگر نمونه‌های ارتباط پری با شیشه در متون ادبی کهن، اشاره عطار در خسرونامه است:

پری رویان دیگر همچو لاله گرفته شیشه و جام و پیا له
پری رویی کزان یک شیشه خوردی به افسون صد پری در شیشه کردی
(اقبال، ۱۳۸۲: ۶۹)

یکی دیگر از بزرگان ادب فارسی که در آثار خود به ارتباط و تناسب دیو و پری با شیشه اشاره کرده، نورالدین عبدالرحمن جامی است. او در جلد اول دیوان اشعار خود در این باره می‌گوید:

دلم خیال تو را جای شد ز عشوه عشق چنان که جای پری گردد از فسون شیشه
(افصح زاد، ۱۳۷۸، ج ۱: ۷۶۰)

نکته مهم دیگر در ردّ ضبط بیت مورد بحث در انتخاب و توضیح غلامحسین یوسفی، به لاحول گفتن برای برگرداندن دیو به قفس مربوط می‌شود. لاحول، بخشی از ذکر لّا حَوْلَ وَا لّا

قُوَّةٌ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ است. اگرچه ذکر حوقله در قرآن به صورت کامل نیامده، اما آنچه مشخص است خواندن و بر زبان راندن آن، موجب رجم، رانش و طرد دیو می‌شود نه بازگرداندن آن! در لغت‌نامه دهخدا ذیل لاحول این گونه آمده است: (ع جمله اسمیه) (از: «لا» + «حول») مختصر «لاحول و لا قوة الا بالله العلی العظیم» است و آن را برای راندن دیو و شیطان، بر زبان آرند (دهخدا). بنابراین باید دانست که خواندن ذکر حوقله نه تنها دیو رفته را بر نمی‌گرداند بلکه موجب هرچه سریع‌تر فراری دادن آن نیز می‌شود.

این بار هم موثق‌ترین شاهد در تأیید این مطلب، بیتی از شیخ اجل در بوستان است. سعدی در باب هفتم، در عالم تربیت، درباره راندن دیو با توسل به ذکر حوقله می‌گوید:

ز لا حولم آن دیو هی کل بجست پری پیکر اندر من آویخت دست

(یوسفی، ۱۳۷۵: ۲۸۵)

سنایی نیز در حدیقه الحقیقه به این نکته اذعان دارد که ذکر حوقله باید منجر به وحشت انداختن در وجود دیو و فراری دادن آن بشود:

چون ز لا حول تو نترسد دیو نیست مسموع لا به نزد خدیو

(مدرس رضوی، ۱۳۲۹: ۲۸۵)

ازرقی هروی نیز در بیتی، گریزان بودن دیو از لاحول را بازتاب داده است. او در یک بیت از قصایدش می‌گوید:

ز دست طبع و زبانت چنان گریزد بخل که دیو از آتش و لاحول و لفظ استغفار

(نفیسی، ۱۳۳۶: ۳۲)

با عنایت به موارد و شواهد ارائه شده و با استناد به نسخه خطی موجود در کتابخانه چستربیتی دوبلین ایرلند، ضبط صحیح بیت مورد بحث باید به صورت مُرغ باشد نه دیو.

۲-۳. تو دانی / ندانی

نکته قابل ملاحظه دیگری که در مورد ضبط صحیح بیت یاد شده محل بحث است، آغاز و ابتدای آن است که با فعل مثبت شروع شده یا فعل منفی؟ در اکثر نسخه‌های خطی که مورد بررسی قرار داده شد، شروع بیت (تو دانی) با فعل مثبت آمده است. در یکی از نسخه‌های

خطی بوستان سعدی که به خط رکن‌الدین مسعود کاشانی مورخ ۱۰۳۹ هجری آگره هند کتابت شده، ابتدای بیت با فعل منفی (ندانی) ضبط شده است:

ندانی که چون دیو رفت از قفس نیا ید به لا حول کس باز پس
(کاشانی، ۱۰۳۹: ۲۵۵)

از نظر نگارندگان، ضبط شروع بیت مورد بحث، با فعل منفی (ندانی) صحیح است. همان گونه که در نسخه خطی مزبور نیز آمده است، با توجه به ابیات قبلی و با استناد به ارتباط عمودی شعر، درمی‌یابیم که سعدی برای مضمون نگاه داشتن راز پیش خود و آشکار نکردن آن نزد دیگران، از چندین تمثیل مختلف استفاده کرده است. اما نقطه اوج تمثیل‌های سعدی، بیت مورد بحث ماست که شیخ اجل در آن، بیشترین تأکید را برای نشان دادن عاقبت افشا کردن راز به کار برده است. شاعر با کاربرد فعل منفی و بهره‌گیری از استفهام تأکیدی، تلاش کرده است بیشترین تأثیر را در افشا کردن راز، بر مخاطب و خواننده شعر خود داشته باشد. شواهد این چنینی دیگری نیز از سعدی در بوستان موجود است که برای تأیید موضوعی، بیت را با فعل منفی و استفاده از پرسش تأکیدی آغاز کرده است:

ندانی که لشکر چو یک‌روزه راند سر پنجه زور مندش نما ند؟
(یوسفی، ۱۳۷۵: ۱۰۹)

درمجموع می‌توان گفت که با عنایت به مطالب مزبور و با استناد به دو نسخه خطی یادشده، ضبط صحیح و نهایی بیت مورد بحث به این شکل است:

ندانی که چون مرغ رفت از قفس نیا ید به لا حول کس باز پس؟

۳-۳. جوهری / مشتری

که بودش نگینی بر انگشتری فرو مانده در قیامتش جوهری
(یوسفی، ۱۳۷۵: ۶۶)

بیت فوق در کتاب در آرزوی خوبی و زیبایی، گزیده بوستان سعدی از غلامحسین یوسفی با ضبط واژه جوهری آمده است. یوسفی در بخش مربوط به توضیحات کتاب می‌نویسد: «ضبط نسخه اساس جوهری است، مشتری که در برخی نسخه‌ها آمده نیز مفید معنی است» (همان: ۴۰۴). در این بخش از تحقیق، سعی نگارندگان بر این است تا ضبط

صحیح بیت را برای خوانندگان آشکار سازند. بیت مزبور بخشی از حکایتی است که سعدی آن را در وصف و تمجید عمر بن عبدالعزیز سروده است. این شعر سعدی، علیه‌الرحمه که بیش از نیم قرن پیش و قبل از انقلاب، بخشی از دروس کتاب فارسی دبستان بود، با ضبط مشتری چاپ شده است. اینک به صورت علمی به بررسی نسخه‌هایی می‌پردازیم که بیت مورد بحث ما در آن‌ها با واژه مشتری ضبط شده است. در یکی از نسخه‌های خطی بوستان که در قرن نهم هجری قمری به صورت مذهب و مصور در ۳۹۱ تصویر در داخل ایران نوشته شده، در تصویر شماره ۵۶ ضبط بیت با قافیه کردن مشتری آمده است نه جوهری:

که بودش نگینی در انگشتری فرو مانده در قیامتش مشتری

بررسی نسخه خطی دیگری از بوستان که در سال ۹۸۹ هجری قمری به قلم بابا شاه بن سلطان‌علی در ۳۳۴ تصویر تهیه شده است مشخص می‌کند که بیت مورد بحث، باز هم با قافیه شدن مشتری ضبط شده است. تصویر شماره ۵۲ از نسخه خطی مذکور:

که بودش نگینی بر انگشتری فرو مانده از قیامتش مشتری

نسخه خطی دیگری از کتاب بوستان که در ارتباط با بیت مورد بحث مطالعه گردید، رونوشتی است که در سال ۱۰۳۹ هجری به خط رکن‌الدین مسعود کاشانی در آگره هند و در ۳۶۵ تصویر تهیه شده است. در تصویر شماره ۵۲ از این رونوشت نیز، بیت مزبور با قافیه شدن مشتری آمده است:

که بودش نگینی بر انگشتری فرو مانده در قیامتش مشتری

بعد از مطالعه و بررسی نسخه‌های خطی مرتبط با بیت مورد بحث، این بار از شیخ اجل و خود کتاب بوستان برای روشنگری بهره می‌گیریم. سعدی در جای دیگری از کتاب بوستان نیز، انگشتری را با مشتری قافیه کرده است. آنجا که در باب نهم، در توبه و راه صواب می‌گوید:

بدر کرد ناگه یکی مشتری به خرمایی از دستم انگشتری

(یوسفی، ۱۳۷۵: ۳۵۲)

ضمن اینکه قافیه کردن مشتری با انگشتری در آثار شاعران پیش و هم‌دوره سعدی نیز شواهدی فراوان دارد. ابوشکور بلخی در یکی از ابیات خود این‌گونه سروده است:

نگین بدخشی بر انگشتی ز کھتر، به کمتر خرد مشـتری

(دیرسیاقی، ۱۳۳۴: ۴۸)

بعد از ذکر کردن شواهد متعدد از قافیه کردن مشتری با انگشتی در آثار شاعران مختلف، اینک توجه شما را به معنای این واژه در بیت مورد بحث جلب می‌کنیم. با استناد به رونوشت‌های خطی یادشده و عنایت به شواهد مزبور، از نظر نویسندگان این پژوهش، ضبط بیت با واژه مشتری صحیح است نه جوهری. سعدی در این بیت با استفاده از صنعت اغراق، ایهام / ایهام تناسب، تشخیص و استعاره به زیبایی هرچه تمام‌تر به توصیف و تمجید ارزش مادی نگین ابن عبدالعزیز پرداخته است. ثمن و بهای مادی نگین به قدری بالاست که حتی مشتری (قاضی فلک) هم از قیمت‌گذاری آن عاجز است! ضمن اینکه تناسب رنگ نگین با ستاره مشتری نیز می‌تواند دلیل محکم دیگری باشد بر درستی ظن نگارندگان در ارتباط با ضبط واژه مشتری به عنوان قافیه در بیت مورد بحث. مشتری، صندل فام (قرمز کم‌رنگ) است و رنگ نگین نیز عموماً از سنگ‌های قیمتی سپید یا قرمز است. سعدی با بهره‌گیری از صنعت ایهام تناسب، این زیبایی هنری را خلق کرده است. به تعبیری دیگر، می‌توان حداقل دو معنی برای مشتری متصور بود: ستاره‌ای که در فلک ششم است؛ خریدار یا فروشنده. با این تفسیر نیز، شاعر به مدد آرایه ایهام به آفرینش این تصویر رسیده است. در ادامه، شواهدی را که در آن‌ها انگشتی با مشتری (قاضی فلک) قافیه شده است، ذکر خواهیم کرد: یکی از شاعرانی که مشتری را با انگشتی قافیه کرده است، سراینده هم‌دوره سعدی، امیر خسرو دهلوی است. او در یکی از غزلیاتش می‌گوید:

گرچه سعادت بسی ست در فلک مشتری در حوادث هم است از پی انگشتی

(نفیسی، ۱۳۶۱: ۵۶۰)

اینک نمونه‌های دیگری از قافیه شدن انگشتی با مشتری را که در آثار سراینندگان مشهور ادب فارسی آمده است، از پیش چشم می‌گذرانیم:

در غم آن حلقه، دل مشـتری تنگ تر از حلقه انگشتی

(ثروتیان، ۱۳۸۹: ۸۷)

دها نم گرو بست با مشـتری گرو برد کاو دارد انگشتی

(وحیددستگردی، ۱۳۱۶: ۴۹۲)

ز رفعت تاج داده مشتری را ربوده ز آفتاب انگشتی را
(همو، ۱۴۰۲: ۴۳۹)

یکی جفت پُر ما به انگشتی فروزنده چون بر فلک مشتری
(برگ‌نیزی، ۱۳۸۶: ۳۲۸)

نکته مهم دیگر اینکه با بررسی‌های صورت گرفته توسط نگارندگان، تقریباً در میان اشعار هیچ شاعری (پیش و پس از سعدی) شاهدهی یافت نشد که در آن، انگشتی با جوهری قافیه شده باشد. در ادامه، به مرور ابیاتی خواهیم پرداخت که در آن‌ها به وضوح می‌توان به ارتباط و تناسب انگشتی با مشتری (ستاره‌ای در فلک ششم) پی برد.

نا صرخ سرو در یکی از قاصید بسیار مشهورش در بیتی با استناد به ارتباط و تناسب انگشتی (نگین) با ستاره مشتری، این دو واژه را در کنار هم آورده است:

چو با عدل در صدر خواهی نشست نشانده در انگشتی مشتری را
(مینوی و محقق، ۱۳۵۷، ج ۱: ۱۴۳)

قطران تبریزی، سراینده سده پنجم نیز، دیگر شاعری است که در یکی از ترجیعات خود، با قافیه کردن دو واژه مزبور به زیبایی ارتباط و تناسب انگشتی و نگین را با ستاره مشتری به تصویر کشیده است:

که داند جز تو عنبر را طراز مشتری کردن ز سنبل بر گل حمرا هزار انگشتی کردن
مر آن انگشتی‌ها را نگین از مشتری کردن جهانی را به جان و چیز خود را مشتری کردن؟
(نخجوانی، ۱۳۶۲: ۴۱۲)

خسرو کیکاووس هم در چند بیت از منظومه فرامرزنامه، با قافیه کردن واژگان مذکور، ارتباط و تناسب انگشتی و نگین را با ستاره مشتری، بازتاب داده است:

گران ما به هر گونه انگشتی نگیش چو رخساره مشتری
(مهرآبادی، ۱۳۸۶: ۱۰۹)

بر آن تخت زیبا ده انگشتی چو رخساره ز هره و مشتری
(همان: ۱۱۴)

فراوان به انگشتش انگشتتری به چهره سهیل و به رخ مشتری
(همان: ۱۱۶)

امیر معزی از شاعران دربار سلجوقی نیز یکی دیگر از سرایندگانی است که با قافیه قرار دادن انگشتتری با مشتری، به ارتباط و تناسب این دو واژه اشاره کرده است:

بشب چون حلقه انگشتتری دارد جهان بر من که زلف او ز شب بر مشتری انگشتتری دارد
منجم را بگو دیدی که تابد مشتری در شب کنون آن تافته شب بین که او بر مشتری دارد
(هیری، ۱۳۶۲: ۶۷۰)

از دیگر شاعران برجسته ادب پارسی، نظامی گنجه‌ای است که در ابیاتی با قافیه کردن انگشتتری با مشتری، به ارتباط و تناسب آن‌ها واکنش نشان داده است:

رعونت را کرد بر مشتری نگرینی دگر زد بر انگشتتری
(وحیددستگردی، ۱۳۱۶: ۲۱)
به دستش در از رنگ انگشتتری نگرینی فروزنده چون مشتری
(همو، ۱۳۸۸: ۹۴)

عطار نیشابوری نیز در یکی از ابیات الهی‌نامه با قافیه کردن انگشتتری با مشتری، به ارتباط و تناسب این واژگان اشاره کرده است:

در انگشتش یکی انگشتتری بود که نقدش بیشتر از مشتری بود
(روحانی، ۱۳۸۸: ۳۳۶)

در برزنامه منسوب به عطائی رازی نیز با قافیه قرار گرفتن انگشتتری با مشتری، به ارتباط و تناسب آن‌ها با نگین اشاره شده است:

برون کرد ز انگشت انگشتتری نگرینی برو طر فیه چون مشتری
(دبیرسیاقی، ۱۳۸۲: ۴۴)

لطفعلی بیگ آذر بیگدلی نیز در بخش مثنویات و حکایات خود، این گونه با قافیه کردن انگشتتری با مشتری (برجیس) به ارتباط آن‌ها اشاره کرده است:

چو زد بوسه بر دست او مشتری در انگشت او کرد انگشتتری
(ناصری و بیگدلی، ۱۳۶۶: ۴۱۲)

کند چون کنی میل انگشتری در انگشت انگشتری مشتری
(همان: ۵۴۴)

حکیم قانی شیرازی نیز در یکی از قصایدش در چند بیت با قافیه کردن انگشتری با مشتری، ارتباط این واژگان را در شعر نشان داده است:

عقرب جراره دارد ماه من بر مشتری یا ز سنبل بر شقایق حلقه انگشتری
تو به عارض زهره و من مشتری از جان ترا لیک کو آن زهره کایم زهرات را مشتری
عقرب اندر زهره داری سنبله بر آفتاب ذوذابه در قمر داری دنب در مشتری
(صانعی، ۱۳۸۰: ۷۸۵)

و نهایتاً الهامی کرمانشاهی در دیوان خود، شاهدنامه (چهار خیابان باغ فردوس)، با قافیه کردن انگشتری با مشتری به ارتباط این دو واژه، توجه نشان داده است:

به انگشت او دید انگشتری درخشان چو در آسمان مشتری
با توجه به ادله و شواهدی که در این بخش از پژوهش ذکر شد، ضبط واژه مشتری بر جوهری ارجح و اصح است. مشتری هم می‌تواند معنای خریدار/فروشنده داشته باشد و هم می‌تواند در معنی ستاره آسمان ششم (برجیس) باشد. بنابراین انگشتری با مشتری هم قافیه است. این دقت و ظرافت در شعر، درحقیقت شاهکار استاد سخن به شمار می‌آید. سعدی در این بیت، آگاهی خود را از اقتصاد خرد و روان‌شناسی، توأمان به مخاطب سخن خود نشان داده است:

که بودش نگینی بر انگشتری فرو مانده در قیمتش مشتری
۳-۴. دیرباز/ دیرباز/ دیرتاز/ دورتاز

به دستش در از رنگ انگشتری نگینی فروزنده چون مشتری
(همو، ۱۳۸۸: ۹۴)

وگر زنده دارد شب دیرتاز بخسند مردم به آرام و ناز
(یوسفی، ۱۳۷۵: ۶۸)

نکته چالش‌برانگیز بیت یاد شده، راستی‌آزمایی و صحت‌سنجی صفتی است که سعدی برای شب در مصراع اول مد نظر داشته است. در این بخش از تحقیق، تمام تلاش خود را

خواهیم کرد تا با استناد به رونوشت‌های موجود از کتاب *بوستان* و بررسی شواهد معتبر در آثار بزرگان ادب فارسی، در ست‌ترین و صف را از میان صفت‌های (دیرباز، دیریاز، دیرتاز و دورتاز) برای واژه شب، برگزینیم و در نهایت به ضبط درست بیت مورد بحث برسیم. غلامحسین یوسفی در کتاب *در آرزوی خوبی و زیبایی*، بیت را با انتخاب صفت دیرتاز برای شب آورده است. ایشان در بخش توضیحات در ارتباط با این ضبط نوشته‌اند: «دیرتاز، در دیوان ناصر خسرو به تصحیح سید نصرالله تقوی، مجتبی مینوی (تهران، ۱۳۰۷: ۲۲۹) آمده و در چاپ مینوی، دکتر مهدی محقق از همان کتاب (تهران، ۱۳۵۷: ۴۷۹) ضبط کلمه در بیت منظور "دورتاز" است. دیرتاز، که در اینجا ضبط نسخه اساس است یعنی شبی که به مدت طولانی می‌تازد. دیرتازنده، گندسیر اما "دیریاز" به معنی شبی که به درازا کشیده است، مأنوس‌تر می‌نماید و به نظر آقای دکتر احمد تفضلی مرجح است» (یوسفی، ۱۳۷۵: ۴۰۵). باید در نظر داشت که هیچ‌یک از صفت‌های «دیرتاز و دورتاز» موجود در دیوان ناصر خسرو که دکتر یوسفی به آن‌ها اشاره کرده، به عنوان صفت برای شب مورد استفاده قرار نگرفته است؛ در نتیجه، این شواهد از جانب ایشان درست نمی‌نماید:

بده پند و خاموش یک‌چند روزی یله کن بدین کره دیرتازش

(تقوی و همکاران، ۱۳۰۷: ۲۲۹)

بده پند و خاموش یک‌چند روزی یله کن بر این کره دورتازش

(مینوی و محقق، ۱۳۵۷، ج ۱: ۴۷۹)

همان‌گونه که بالاتر هم یادآوری کردیم، هیچ‌یک از این دو صفتی که دکتر یوسفی در بخش توضیحات به آن‌ها استناد کرده است، به عنوان صفت برای شب استعمال نشده‌اند. اینک قصد داریم به گواه نسخه‌های موجود و شواهد معتبر در آثار دیگر شاعران، به ضبط صحیح بیت مورد نظر دست پیدا کنیم. با مذاقه در رونوشت‌های موجود از کتاب *بوستان*، مشخص گردید که صفت شب در هفت نسخه به شکل دیرباز و در پنج نسخه به صورت دیریاز آمده است. در ادامه به ذکر تعدادی از آن‌ها اشاره خواهیم کرد.

در کتاب *کلیات سعدی* به تصحیح محمدعلی فروغی، ضبط صفت برای شب، به صورت دیرباز آمده است:

و گر زنده دارد شب دیرباز بخش — به بند مردم به آرام و ناز
(فروغی، ۱۳۲۰: ۳۲)

در رونوشتی از کتاب بوستان که در قرن نهم هجری به صورت مذهب و مصور تهیه شده نیز، واژه دیرباز به عنوان صفت شب آمده است:

اگر زنده دارد شب دیرباز بخش — به بند مردم به آرام و ناز
محمد خزائلی در کتاب شرح بوستان سعدی، دیرباز را به عنوان صفت شب آورده است. ایشان در ادامه توضیح می‌دهد: دیرباز، دراز و طولانی مرکب از دیر (قید) و یاز (صفت فاعلی مرخم از یازیدن به معنی دراز کردن) در نسخه شوریده دیرباز ضبط شده، اما دیرباز بیشتر معنی قیدی دارد و مناسب نیست صفت شب باشد و حال اینکه دیرباز صفت است برای شب و از این جهت شب با کسره وصفی آمده است:

و گر زنده دارد شب دیرباز، بخش — به بند مردم به آرام و ناز
(خزائلی، ۱۳۵۲: ۹۹)

اینک پس از ذکر نمونه‌هایی از نسخ و شروح کتاب بوستان در ارتباط با ضبط در ست صفت مورد نظر برای واژه شب در بیت مورد بحث، به یادکرد شواهدی می‌پردازیم که در آن‌ها از ضبط صفت دیرباز برای واژه شب استفاده شده است.

با عنایت به بررسی‌های صورت گرفته نگارندگان، مشخص گردید که از میان شاعران پیش از سعدی، فردوسی نه مرتبه صفت دیرباز را برای واژه شب استفاده کرده است که در ادامه، این شواهد را مرور خواهیم کرد:

به شادی برآمد شب دیرباز چو خورشید رخشنده بگشاد راز
(خالقی مطلق، دفتر اول ۱۳۶۶: ۲۲۲)

اگر چند باشد شب دیرباز برو تیرگی هم نماند دراز
(همان: ۲۳۷)

چو نیمی گذشت از شب دیرباز دلیران به رفتن گرفته‌اند ساز
(همان: ۳۰۵)

در ایوان شاهی شبی دیرباز به خواب اندرون بود با ارنواز

(همان: ۵۸)

نَبْد هیچ پیدا نشیب از فراز دلم تنگ شد زآن شب دیر یاز

(همان، دفتر سوم: ۳۰۴)

همی چاره جُست آن شب دیر یاز چو خورشید بنمود چینی طراز

(همان، دفتر ششم: ۶۸)

چو اندیشه رفتن آمد فراز به رخسارِ نده روز و شب دیر یاز

(همان، دفتر هفتم)

بیامد گوی با دلی پر ز راز همی بود پویان شب دیر یاز

(همان، دفتر هشتم: ۴۲)

چو آمد به لشکر گه خویش باز همان تیره گشت آن شب دیر یاز

(همان، دفتر ششم: ۱۰۵)

از دیگر سرایندگان مشهور ادب پارسی که صفت دیریاز را برای شب استعمال کرده است؛ شاعر دربار سلجوقی، ازرقی هروی است. او در یکی از قصایدش می‌گوید:

از غبن روزگار پر از آب هر دو چشم اندر ستاره دوخته شب‌های دیریاز

(نفیسی، ۱۳۳۶: ۴۴)

حکیم ایرانشان بن ابی‌الخیر نیز در اثر حماسی خود، *کوش‌نامه*، صفت دیریاز را برای شب به کار گرفته است. او در بخش آزمودن کامداد، سلکت را در بیتی سپری شدن یک شب طولانی را این‌گونه توصیف می‌کند:

بشادی از آن انجمن گشت باز گذر کرد بر وی شب دیر یاز

(متینی، ۱۳۷۷: ۳۸۴)

اقبال لاهوری یکی دیگر از شاعران مشهوری است که در *جاویدنامه* خود از صفت دیریاز برای شب بهره برده است:

کاروان برگ سفر ناکرده ساز بیکران افلاک و شب‌ها دیر یاز

(علمی، ۱۳۶۶: ۳۱۹)

نظامی گنجوی نیز در اقبال‌نامه خود، با به‌کارگیری صفت دیرباز برای شب، آن را این‌گونه توصیف کرده است:

چو پاسی گذشت از شب دیرباز دو پاس دگر ماند هریک دراز

(وحیددستگردی، ۱۳۸۸: ۱۳)

امیر معزی، دیگر شاعر دربار سلجوقی نیز با آوردن صفت دیرباز برای شب، آن را همانند روز قیامت، طولانی و دراز توصیف کرده است:

کجا گرد مصاف او جهان شب کرد بر اعدا شب آن قوم چون روز قیامت دیرباز آمد

(اقبال، ۱۳۱۸: ۱۹۴)

خلاق‌المعانی، کمال‌الدین اسماعیل، از دیگر شاعران هم‌عصر شیخ اجل است که در یکی از قصایدش صفت دیرباز را برای شب ذکر کرده است و طویل بودن شب‌ها را این‌گونه توصیف می‌کند:

دوشیزگان مدح تو شب‌های دیرباز تا روز بوده اند ضمیر مرا سمیر

(بحر‌العلمی، ۱۳۴۸: ۲۹۳)

با عنایت به موارد ذکرشده و استناد به شواهدی که مرور شد درمی‌یابیم که صفت (دورتاز/ دیرتاز) دور/ دیر + تاز که بخش دوم آن از مصدر تاختن می‌آید، بیشتر در مورد اسبان و کرگان آن‌ها کاربرد داشته است. لازم به یادآوری است در محدوده تحقیق نگارندگان، به‌جز نمونه‌ای که غلامحسین یوسفی از (دورتاز/ دیرتاز) در دیوان نا صرخسرو ذکر کردند، صرفاً دو مورد دیگر در آثار شاعران دیگر یافت شد که در ادامه آن‌ها را مرور خواهیم کرد. حکیم نزاری قهستانی از سرایندگان مشهور قرن هفتم و آغاز سده هشتم در مثنوی روز و شب، صفت دورتاز را به کار گرفته است؛ البته همچنان که قبل‌تر هم گفتیم، در معنای تاختن اسبان:

گر تو هستی سوار بر اد هم بار گیر من است اش هب هم

گر سباه تو دور تازنده ست چرده من هنوز یازنده ست

(پورجوادی، ۱۳۸۸: ۶۶)

روز خطاب به شب می‌گوید: اگر تو بر ادهم (اسب و ستور سیاه‌رنگ، اینجا سیاهی و تاریکی شب مد نظر است) سوار هستی؛ اسب و مرکب من نیز، اشهب (اسبی با یال و موی سپید، اینجا سپیدی و روشنایی روز منظور است) است. در بیت دوم که شاهد اصلی ماست؛ سیاه، همان ادهم است و چرده (چرزه)، همان اشهب یا روشنایی و سپیدی روز است. اگر تاریکی تو چونان اسبی، تاخت ممتد و طولانی دارد؛ روشنایی و سپیدی من نیز همانند اسبی سرخ‌رنگ، رونده و در حال حرکت است.

بیدل دهلوی شاعر دیگری است که از دیرتاز در یکی از غزل‌هایش بهره جسته است:

گهی دیر تازیم و گه که به جو جنون هاست مجبور تقدیر را

(بیدل دهلوی، ۱۳۴۱، ج ۱: ۷۷)

تنها شاهی هم که از علامه دهخدا در لغت‌نامه آمده، ارجاع به بیت مزبور از ناصر خسرو است که پیش‌تر ذکر گردید. دهخدا ذیل معنای دیرتاز نوشته‌اند: (نف مرکب) که تاخت ممتد و طولانی دارد. که تاخت و تاز او دراز کشد. همان‌طور که پیش‌تر هم اشاره شد، این معنی از مصدر تاختن، عموماً در ارتباط با اسبان کاربرد دارد.

بر پایه بررسی‌های نگارندگان، مشخص گردید که جزء دوم صفت دیرتاز/ دورتاز از مصدر تاختن، به‌ندرت با (دور/ دیر) به کار گرفته شده است و صفت مزبور بدین شکل، در میان متون نظم و نثر فارسی، شواهد و نمونه‌های بسیار اندکی دارد. در ادامه، به‌منظور تنویر اذهان خوانندگان این جستار، توضیح خواهیم داد که جزء دوم صفت مزبور یعنی (تاز) در میان آثار شاعران برجسته، غالباً به چه صورت کاربرد داشته است:

تیزتاز، نیک‌تاز، سپه‌تاز، تندتاز (شاهنامه فردوسی) اسب‌تاز (فرخی سیستانی) اسب‌تاز، یوزتاز، رنگ‌تاز (منوچهری) ترک‌تاز، خصم‌تاز (امیر معزی) سپه‌تاز، تیزتاز (ایران‌شان بن ابی‌الخیر) تیزتاز، اشهب‌تاز (سنایی) ترک‌تاز (سوزنی سمرقندی) ترک‌تاز (انوری) یاه‌تاز (حمیدالدین بلخی) ترک‌تاز، گرم‌تاز (خاقانی) ترک‌تاز، تیزتاز، عنان‌تاز، سبک‌تاز (نظامی) ترک‌تاز، تیزتاز (عطار نیشابوری) سبک‌تاز، جهان‌تاز (اثیر اخسیکتی) تیزتاز، ترک‌تاز (کمال‌الدین اسماعیل) ترک‌تاز، براق‌تاز، یاه‌تاز (مولانا) تیزتاز، بی‌ده‌تاز (مجد همگر) ترک‌تاز (حکیم نزاری) تیزتاز، ترک‌تاز، مشرق‌تاز (خواجوی کرمانی) جهان‌تاز (قاسم انوار) تیرتاز،

راحله‌تاز (جامی) ترک‌تاز (محتشم کا شانی) تو سن‌تاز، رخس‌تاز، سبک‌تاز (وحشی بافقی) بیهده‌ساز، ترک‌تاز، سبک‌تاز (عرفی) بیهده‌تاز، یک‌تاز (فصیحی هروی) برق‌تاز، سبک‌تاز (سلیم تهرانی) تیرتاز، یک‌تاز، ترک‌تاز، فلک‌تاز (صائب تبریزی) جنون‌تاز، عنان‌تاز، هرزه‌تاز، فلک‌تاز، عدم‌تاز، گروتاز، شررتاز، سرنگون‌تاز، جهان‌تاز، برق‌تاز، گردون‌تاز (بیدل دهلوی).

از بین صفت‌های یاد شده برای شب در بیت مورد بحث، صفتِ دیرباز برای شب به جز بوستان سعدی در میان آثار دیگر شاعران نیز شواهدی دارد. از نظر نویسندگان این جستار، جزء دوم در صفتِ دیرباز یعنی (باز) در صورتی که از مصدر باختن باشد، نیز می‌تواند درست باشد. دیرباز (دیربازنده)، شبِ دیرباز یعنی شبی که دیر به روز می‌بازد و به سختی جای خود را به روز می‌دهد. شبی که مدت زمان بیشتری طول می‌کشد. اینک به ذکر شواهدی می‌پردازیم که در آن‌ها دیرباز به عنوان صفت برای شب ضبط شده است.

نزاری قهستانی یکی از شاعرانی است که از صفت دیرباز برای شب، در یکی از غزل‌هایش استفاده کرده است:

به صبحِ هدایت توانی رسید به انوارِ روز از شبِ دیرباز
(مصفا، ۱۳۷۱: ۱۲۴۶)

یکی دیگر از سرایندگان بنامی که صفتِ دیرباز را برای شب استعمال کرده است؛ خواجوی کرمانی است. او در یک بیت از غزل‌هایش چنین گفته است:

چون کونست دستم از آن گیسوی دراز زین پس من و خیالش و شب‌های دیرباز
(سهیلی خوانساری، ۱۳۶۹: ۷۰۷)

در این بخش از تحقیق نیز پس از بررسی چهار صفت مزبور در بیت مورد بحث برای واژه شب، با تکیه بر فن تصحیح متن و استناد به شواهد همسان در میان اشعار مختلف سرایندگان، مشخص گردید که استعمال دو صفت (دیرتاز/ دورتاز) برای شب، مردود است. استفاده از صفتِ (دیرباز) برای شب، مادامی که در معنای قید نباشد و جزء دوم آن، از مصدر باختن دانسته شود و با علم به اینکه آن را به عنوان صفت فاعلی مرکب مرخم در معنای طولانی و دیرپا در نظر بگیریم، پذیرفتنی است؛ کما اینکه در چند بیت از شعر سرایندگان

دیگر نیز به عنوان صفت شب، مورد استفاده قرار گرفته است. در نهایت با استناد به بافت و ساختار بیت و تکیه بر شواهد متعددی که از اشعار شاعران مشهور ذکر شد، نگارندگان معتقدند که درست‌ترین و محتمل‌ترین ضبط برای شب در بیت مورد بحث، استفاده از صفت «دیر یاز» به معنای «دیرکشنده، طویل، دیرنده و ممتد» است:

و گر زنده دارد شب دیر یاز بخُشند مردم به آرام و ناز

۴. نتیجه‌گیری

در بحث تصحیح و بازنگری آثار ادبی با تکیه بر علم تصحیح، یکی از ارزشمندترین معیارهایی که در دستیابی به ضبط صحیح یک متن می‌تواند حائز اهمیت باشد، دقت نظر و توجه به ساختار معنایی و نحوی مضمون و بافت کلام است. از آنجاکه شمار زیادی از درون‌مایه‌ها، تفکرات و مدلول‌های مورد توجه یک شاعر یا نویسنده ممکن است در آثار ادبی دیگر نیز بازگو شود، مراجعه به شواهد موثق همسان در دیگر متون نیز در درجه بعدی اهمیت انجام تحقیق قرار می‌گیرد که می‌توان با مدد جستن از آن‌ها به ضبط اصح و ارجح متن دست پیدا کرد. خطاها و ایرادات موجود در متون ادبی، احتمال دارد مربوط به معنای واژگانی و یا ابهام در بافت کلام و ساختار جمله‌ها، بی‌ملاحظگی در خصوص اسلوب سخن، خطای کاتب، ناهمانگی نحوی و زبانی و یا ارتباط عمودی متن باشد که اتکا به رویکرد علمی به سازی و ویرا ستاری نوشته‌ها و همچنین استناد به نمونه‌های همسان و مشابه در تألیفات دیگر، می‌تواند در رسیدن به ضبط درست، یاری‌رسان محققان امر پژوهش باشد. بدون شک، دستیابی به ضبط صحیح ابیات بوستان نیز که از درجه اهمیت بالایی برخوردار است، نیازمند دقتی ظریف در قواعد و اصول علم تصحیح و همچنین استناد به منابع معتبر است. بررسی رونوشت‌های مختلف بوستان و مقایسه آن‌ها نیز در تشخیص خطاهای موجود در آن و رسیدن به ضبط صحیح مؤثر است. در نهایت اینکه از آنجاکه کشف و آشکار کردن ضبط درست و دقیق ابیات بوستان، در حفظ و انتقال میراث ارزشمند ادبی این اثر ماندگار بسیار نافع و سودبخش است، تمام تلاش خود را در این جستار به کار گرفتیم تا با بهره‌گیری از علم تصحیح و به پشتوانه شواهد مشابه در متون ادبی دیگر، ضبط درست را در ارتباط با ابیات مورد بحث به خوانندگان ارائه بدهیم.

منابع

۱. استعلامی، محمد. (۱۳۹۳). مثنوی مولانا جلال‌الدین محمد بلخی. تهران: سخن.
۲. افصح‌زاد، اعلاخان. (۱۳۷۸). دیوان جامی. تهران: مرکز مطالعات ایرانی.
۳. اقبال، عباس. (۱۳۱۸). دیوان امیرالشعرای محمد بن عبدالملک متخلص به معزی. تهران: کتاب‌فروشی اسلامیة.
۴. الهامی کرمانشاهی، احمد. (۱۳۹۴). شاهدنامه، چهار خیابان باغ فردوس. تهران: بین‌الملل.
۵. بحرالعلومی، حسین. (۱۳۴۸). دیوان خلاق‌المعانی کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی. تهران: کتاب‌فروشی دهخدا.
۶. برگ‌نیزی، کاظم. (۱۳۸۶). شاهنامه از دیپاچه تا پادشاهی قباد. تهران: فکر روز.
۷. بهسرشتی، عبدالله. (۱۳۴۲). دیوان عارف قزوینی. براساس چاپ برلین.
۸. بیدل دهلوی، ابوالمعانی میرزا عبدالقادر. (۱۳۴۱). کلیات بیدل؛ غزلیات. مطبعة پوهنی.
۹. پورجواد، نصرالله. (۱۳۸۸). مثنوی روز و شب، سروده حکیم نزاری قهستانی. تهران: نی.
۱۰. تقوی، سید نصرالله و دیگران. (۱۳۰۷). دیوان قاصید و مقطعات حکیم ناصرخسرو. تهران: مطبعة مجلس.
۱۱. ثروتیان، بهروز. (۱۳۸۹). مخزن الاسرار. تهران: امیرکبیر.
۱۲. جهانبخش، جويا. (۱۳۸۴). راهنمای تصحیح متون. تهران: میراث مکتوب.
۱۳. حسن‌لی، کاووس. (۱۳۸۱). شیرین‌تر از قند، بازنویسی و تلخیص بوستان سعدی. تهران: مؤسسه فرهنگی اهل قلم.
۱۴. خالقی‌مطلق، جلال. (۱۳۳۶). شاهنامه ابوالقاسم فردوسی. با مقدمه احسان یار شاطر، نیویورک: Bibliotheca Persica.
۱۵. خزائلی، محمد. (۱۳۵۲). شرح بوستان. تهران: جاویدان.
۱۶. خطیب‌رهبر، خلیل. (۱۳۸۹). مرزبان‌نامه. تهران: صفی‌علیشاه.

۱۷. دبیرسیاقی، محمد. (۱۳۳۴). **گنج بازیافته**. تهران: سازمان اشرفی.
۱۸. دبیرسیاقی، محمد. (۱۳۸۲). **برزونامه منسوب به عطائی رازی**. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۱۹. دهخدا، علی اکبر. **لغتنامه دهخدا**.
۲۰. روحانی، فؤاد. (۱۳۸۸). **الهی نامه**. مقدمه و تعلیقات شفیع کدکنی. تهران: سخن.
۲۱. سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم. (بی تا). **حدیقه الحقیقه**، الباب الثالث. به جمع و تصحیح مدرس رضوی. به کوشش مریم حسینی. چاپخانه سپهر.
۲۲. سهیلی خوانساری، احمد. (۱۳۶۹). **دیوان اشعار خواجوی کرمانی**. تهران: پازنگ.
۲۳. صانعی (خوانساری)، امیر. (۱۳۸۰). **دیوان حکیم قائی شیرازی**. براساس نسخه میرزا محمود خوانساری. تهران: نگاه.
۲۴. عطار نیشابوری، شیخ فریدالدین. (۱۳۸۲). **خسرونامه**. با مقدمه فرشید اقبال. تهران: اندیشه درگستر.
۲۵. علمی، محمود (م. درویش). (۱۳۶۶). **کلیات اشعار فارسی اقبال لاهوری**. تهران: جاویدان.
۲۶. فروغی، محمدعلی. (۱۳۴۲). **غزلیات سعدی، طبیات، بدایع، خواتیم و...** تهران: شرکت نسبی حاج محمدحسین اقبال و شرکا.
۲۷. فروغی، محمدعلی. (۱۳۲۰). **کلیات سعدی**. تهران: چاپخانه بروخیم.
۲۸. کاشانی، رکن الدین مسعود. (۱۰۳۹). **نسخه خطی بوستان سعدی**. آگره هند.
۲۹. مایل هروی، نجیب. (۱۳۶۹). **نقد و تصحیح متون، مراحل نسخه شناسی و شیوه های تصحیح نسخه های خطی فارسی**. آستان قدس رضوی: بنیاد پژوهش های اسلامی.
۳۰. متینی، جلال. (۱۳۷۷). **کوش نامه**. تهران: علمی.
۳۱. مدرس رضوی، محمدتقی. (۱۳۲۹). **حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه ابوالمجد مجدود بن آدم السنایی الغزنوی**. تهران: چاپخانه سپهر.
۳۲. مصفا، مظاهر. (۱۳۷۱). **دیوان حکیم نزاری قهستانی**. تهران: علمی.

۳۳. مک‌گان. ج. جروم. (۱۳۹۴). نقد متن پژوهی مدرن. ترجمه سیماداد. تهران: مرکز نشر میراث مکتوب.
۳۴. مهرآبادی، میترا. (۱۳۸۶). فرامرزنامه. گردآورندگان: سیاوش هژبر و بهمن انصاری. تهران: دنیای کتاب.
۳۵. مینوی طهرانی، مجتبی. (۱۳۷۹). ترجمه کلیل و دمنه. چ ۱۸. تهران: امیرکبیر.
۳۶. مینوی، مجتبی و محقق، مهدی. (۱۳۵۷). دیوان اشعار حکیم ناصر خسرو قبادیانی. تهران: امیرکبیر.
۳۷. ناصری، حسن سادات و بیگدلی، غلامحسین. (۱۳۶۶). دیوان لطفعلی یک آذر بیگدلی. تهران: جاویدان.
۳۸. نخجوانی، محمد. (۱۳۶۲). دیوان حکیم قطران تبریزی. تهران: ققنوس.
۳۹. نفیسی، سعید. (۱۳۳۶). دیوان ازرقی هروی. کتابفروشی زوار. تهران: شاه‌آباد.
۴۰. نفیسی، سعید. (۱۳۶۱). دیوان کامل امیر خسرو دهلوی. با همت و کوشش م. درویش. تهران: جاویدان.
۴۱. وحید دستگردی، حسن. (۱۴۰۲). خسرو و شیرین. به کوشش دکتر سعید حمیدیان. تهران: قطره.
۴۲. وحید دستگردی، حسن. (۱۳۱۶). شرف‌نامه. با حواشی و شرح لغات و ابیات و مقابله با سی نسخه کهن. تهران: مطبعه ارمغان.
۴۳. وحید دستگردی، حسن. (۱۳۸۸). اقبال‌نامه یا خردنامه حکیم نظامی گنجه‌ای. به کوشش دکتر سعید حمیدیان. تهران: قطره.
۴۴. هیری، ناصر. (۱۳۶۲). کلیات دیوان معزی، شامل قصاید، ترکیبات، غزلیات و مقطعات. تهران: پگاه.
۴۵. یوسفی، غلامحسین. (۱۳۷۵). در آرزوی خوبی و زیبایی، گزیده بوستان سعدی. تهران: سخن.